

رویکردی تحلیلی به نقش منظر در ارتقا خاطرات جمعی (نمونه موردی: خرمشهر، جنگ ایران و عراق)

آیدا باقری بهشتی،* فرح حبیب،** زهرا سادات سعیده زرابادی***

چکیده

منظر شهر واجد ویژگی‌های ارزشمندی است که می‌تواند سبب شکل‌گیری خاطرات جمعی گردد. برخی از خاطرات دوره تاریخی جنگ ایران - عراق مرتبط با مناظر شهر خرمشهر است که حفظ آن‌ها نقشی مهم در بازنمایی خاطرات این برهه تاریخی دارد. ارائه الگو جهت تقویت خاطرات جمعی جنگ در منظر خرمشهر هدف اصلی پژوهش حاضر است که در جهت پاسخ به چگونگی نقش منظر این شهر بر ارتقا و تقویت خاطرات جمعی جنگ در خرمشهر، طرح گردیده است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بوده و دسته‌بندی جدیدی از منظر شهر بر اساس حواس پنج‌گانه ارائه گردید و با استفاده از متون خاطرات جنگ خرمشهر در جدولی جمع‌بندی شد و معیارها مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت و چهار معیار مؤثر بر ارتقا خاطرات - جمعی، باورهای جمعی، عملکردهای گذشته، نشانه‌ها و مراسم به عنوان یافته تحقیق تدوین، نهایتاً نشانه بصری و عملکردهای گذشته، مهم‌ترین عوامل مؤثر منظر شهر در جهت ارتقا خاطرات جمعی در این برهه تاریخی تبیین گردید.

کلیدواژه‌ها: منظر، خاطرات جمعی، جنگ، خرمشهر.

* دانشجوی دکتری، گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
(ida.beheshty@gmail.com)

** نویسنده مسئول: استاد تمام، گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
(F.habib@srbiau.ac.ir)

*** دانشیار، گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
(zarabadi.s@gmail.com)

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۰۲

مقدمه

تعامل میان انسان و محیط در منظر، نقش بسیار مهمی دارد و انسان با حواس خود قادر به برقراری ارتباط با محیط اطراف بوده، بدین صورت که با دیدن هر شیء یا پدیده‌ای، سیما و کالبد ظاهری آن در ذهن شکل می‌گیرد؛ لذا وجه قابل ادراک محیط با حواس پنج‌گانه انسان به راحتی قابل تشخیص و بازشناسی است و مسبب اصلی در به یادماندن حادثه‌ها در ذهن انسان می‌شود. در حقیقت، فرد با رؤیت عناصر کالبدی و اطلاعات محیطی، حادثه‌ها و رویدادها را در ذهن به خاطر سپرده و با گذر زمان این رویدادها و حوادث به خاطره تبدیل می‌شود. برخی از این حوادث به عنوان خاطرات جمعی مطرح می‌شود و دارای ارزش در نسل‌ها و گروه‌های مختلف بوده، حتی یادآوری آن نیز موجب شور و شوق و درک بهتر شهرها می‌شود. به عنوان مثال، جنگ تحمیلی سال ۱۳۵۹ ه.ش یک خاطره جمعی در کشور ما محسوب گردیده و خرمشهر با خاطره‌ای در دل خود، برای افراد مختلف یادآور اتفاقاتی متفاوت بوده است. خرمشهری که در ۳۱ شهریور سال ۱۳۵۹ زیر آتش سنگین توپ و بمباران‌های پیاپی نیروی هوایی عراق قرار گرفت و تا ۱۰ مهر با مقاومت مردم این شهر ایستادگی نمود. اما، به دلیل نرسیدن نیروی کمکی (تجهیزات، مهمات، نیروی نظامی)، عراق توانست این شهر را به اشغال خود درآورد و سرانجام با تلاش رزمندگان و قشروهای مختلف مردم ایران زمین، این شهر در ۳ خرداد ۱۳۶۱ با خاطراتی فراوان آزاد و به ایران بازگردانده شد. بدین سبب این شهر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و تأثیرات منظر در این شهر، نمونه مناسبی جهت یادآوری خاطرات مهم جامعه جهت حفاظت از میهن است. هدف از این پژوهش ارزیابی و رتبه‌بندی معیارهای مؤثر منظر بر تداوم خاطرات جمعی و ارائه راهکارهایی مناسب جهت حفظ و تقویت این خاطرات ارزشمند در منظر خرمشهر و پرسش این پژوهش عوامل مؤثر بر تأثیر و نقش منظر شهر بر ارتقا و تقویت خاطرات جمعی جنگ در خرمشهر چه بوده، مطرح است. روش تحقیق به کارگرفته شده در این پژوهش تحلیلی - توصیفی بوده و در نخستین گام در این مقاله مطالعات کتابخانه‌ای به عنوان ابزار گردآوری اطلاعات بر اساس نظرات افراد سرشناس به بررسی معانی و مفاهیم منظر شهر و خاطرات جمعی پرداخته، و در گام دوم ارائه چهارچوب نظری و معیارهای مؤثر در این زمینه بیان شده و در نهایت معیارهای به دست آمده با استفاده از روش تحلیل محتوا که یکی از پرکاربردترین روش‌های تحقیق در مطالعات اجتماعی، رفتاری و انسانی است از سندهای

ثبت شده چون کتب خاطره جنگ، روزنامه و امثال آن‌ها، با استفاده از نرم افزار Excel رتبه‌بندی و ارزیابی شده و راهکارهایی جهت ارتقا منظر خرمشهر با توجه به خاطره ارزشمند خود ارائه گردیده است.

مبانی نظری

منظر شهر

«منظر»، اهمیت اساسی در هویت جوامع، اجتماعات، فرهنگ‌ها و ملت‌ها دارند. واژه «منظر» معانی مختلفی دارد که به شیوه‌های متفاوت در رشته‌های مختلف ارائه شده است. معنی آن با ایده‌های انتزاعی، سنت‌های فرهنگی، تصاویر واسط و واقعیت‌های فیزیکی مرتبط می‌شود (خواجه‌ای، ۱۳۹۵: ۳۹). این واژه به طور تخصصی در اواخر قرن نوزدهم میلادی با طراحی و اقدامات «فردریک لاولمستد»، پدر معماری منظر، در رابطه با شهرهای آمریکایی مطرح شد و در نهایت این واژه را گوردن کالن در مجله معماری و سپس در کتاب گزیده منظر شهری به سال ۱۹۶۱ منتشر نمود.

در فرهنگ دهخدا، منظر به معنای جای نگریستن، خوش‌آیند باشد یا بدناما و هرچیزی که دیده می‌شود (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۲۹۰) و در لغت‌نامه رابرت کوان، منظر به معنای فرم شهر و ظاهر بصری شهر، ظاهر خیابان‌ها، شامل راه و اجزای خیابان که با هم ترکیب شده‌اند، بیان شده است (Cowan, 2005: 400). منظر شهر بخشی از شکل شهر است که ناظر آن را دریافت می‌کند؛ به عبارتی شکل شهر، در لایه منظر شهری به کیفیتی مستقیماً محسوس تبدیل می‌شود؛ بدین معنا که منظر شهر عینیت قابل ادراک و فضای مورد ادراک از واقعیت موجود شهر پیرامون مان است (حبیب، ۱۳۹۱: ۱۵۰). منظر شهر، پدیداری است که تنها از طریق تجربه انسانی و در تعامل میان انسان و محیط آشکار می‌شود. یکی از مسائل مهم که بسیار در این طبقه‌بندی تأثیرگذار است، حواس پنج‌گانه انسان و تصور او نسبت به محیط اطرافش می‌باشد. طبق گفته اسپیرن «هر موجود زنده‌ای که دارای حواس باشد توانایی خواندن و فهمیدن منظر را دارد» (اسپیرن، ۱۳۸۷: ۲۳). با بررسی‌های صورت گرفته می‌توان منظر را به صورت زیر دسته‌بندی نمود:

---

1. Townscape.

منظر بویایی^۱: در برخی فضاها بو، تداعی کننده هویت (تصور ذهنی) می باشد که می توان به بوی نفت در شهرهای مناطق جنوبی ایران اشاره نمود (مرحوم مزینی).
 منظر صوتی^۲: برخی صداهایی که تصویری از آن در ذهن ایجاد می شود؛ همچون صدای رعد، صدای اذان و یا نقره های حرم امام رضا علیه السلام (امین زاده، ۱۳۹۴: ۱۰).
 منظر بصری^۳: ایجاد ارتباط بین معیارهای شکل دهی به فضاها و مصنوع و ساختار بینایی انسان (آنتونویچ به نقل از پور جعفر و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۲)، کیفیت بصری می تواند تأثیرات قوی بر تجربه و رضایتمندی از قرارگیری در محیط حاصل کند (نسر، ۱۳۹۳: ۱۷).
 منظر لامسه^۴: این منظر را می توان در ارتباطات با عناصر طبیعی، همچون دریا و طراوت و لمس آب، گیاه، کویر و مشابه آن بیان نمود.

خوانش منظر (زبان): زبان منظر دید و ذهن ما را نسبت به اعماق پنهانی محیط باز می کند و این امکان را به وجود می آورد که با تفکر و تعمق نسبت به آنچه در اطراف ما می گذرد، بنگریم. زبان منظر پیوند بویایی بین مکان و کسانی که در آن سکونت دارند (اسپیرن، ۱۳۸۷: ۲۱). دیدگاه های مختلف منظر بیشتر بر منظر بصری تأکید داشته و تنها تعدادی مقالات به خوانش منظر و تعداد محدودی نیز به منظر صوتی اشاره کرده اند. در این پژوهش منظر به صورت شکل ۱ برای نخستین بار دسته بندی و ارائه می گردد.

شکل ۱. دسته بندی منظر

1. Smell scape.
2. Soundscape.
3. Visualscape.
4. Tactilescape.

منظر شهر از دیدگاه نظریه پردازان

گوردن کالن از طراحی منظر به عنوان «هنر یکپارچگی بخشیدن بصری و ساختاری به مجموعه ساختمان‌ها، خیابان‌ها و مکان‌هایی که محیط شهر را می‌سازند و هنر چگونگی برقراری ارتباطات بین اجزای مختلف سازنده کالبد شهر» سخن گفته است. اهمیت منظر از دید کالن یادآوری خاطرات و تجربیات ما و عکس‌العمل‌های احساسی درونی می‌باشد (کالن، ۱۳۸۷: ۷). همچنین کوین لینچ، سه عامل ادراکی، کالبدی و عملکردی را در منظر شهر حائز اهمیت می‌داند و منظری را که واجد خوانایی و وضوح کامل باشد خوب و به یاد ماندنی می‌داند. درچنین محیطی درک به آسانی صورت می‌گیرد و ناظر به راحتی مظاهر احساسی آن را جذب می‌کند (لینچ: ۱۳۸۷). یوشی نوبا آشی هارا، معتقد است منظر شهر به وسیله رابطه انسان و محیط طبیعی‌اش متولد می‌شود و شکل می‌گیرد و از ادراک و تصورات فضایی و نگرش آنان نسبت به دنیا و ماهیت وجودشان ایجاد می‌گردد. یکی از مسائل جدید و پراهمیت ایشان در زمینه منظر مقاطع اولیه (چیدمان پوسته و نمای خارجی جلوی ساختمان) و ثانویه (جداره دیگری که با عناصر موقتی و بیرون زده) و نحوه چیدمان این دو بر یکدیگر می‌باشد (آشی هارا، ۱۳۹۱: ۱۰۲). راپاپورت، منظر را حاصل تعامل میان انسان و محیط می‌داند و رفتار بشر در محیط‌های شهری را مشتمل بر تعامل‌ها و ارتباطات، تأثیر پذیرفته از قوانین، زمینه و موقعیت‌هایی است که مداوم در ارتباط با اشارات سازنده‌ی محیط هستند (راپاپورت، ۱۳۸۴: ۷۰). ایشان عناصر محیطی را به سه دسته عناصر ثابت، نیمه ثابت و غیر ثابت تقسیم نمود و به بررسی محیط و رابطه انسان، فرهنگ می‌پردازد. به سال ۱۹۹۸ م. واژه ویدئو اکولوژی توسط واسیلی آنتونویچ فیلین مطرح شد که در آن ویژگی‌های محیط بصری اطراف انسان به عنوان یک عامل بوم‌شناسانه بررسی کرده است. مطالعات مذکور ویژگی‌های بصری را بر اساس میزان انطباق آن‌ها با استانداردهای بینایی و مکانیسم‌های طبیعی چشم برای درک منظره، بررسی می‌کند و میزان مناسب بودن و نامناسب بودن آن‌ها را به چشم به لحاظ فیزیولوژیک بیان می‌کند (پور جعفر و همکاران به نقل از آنتونویچ، ۱۳۹۱: ۱۹). وی برای شناسایی و بررسی محیط اطراف انسان با اهداف فیزیولوژیکی و اکولوژی مورد نظر، در ابتدا مطالعه یکی از

1. Vasiliy A. filin.

۴۲ | مطالعات تاریخی جنگ، شماره ۵ |

مکانیسم‌های فیزیولوژیک مهم بینایی می‌پردازد و سپس محیط بصری را در یک قالب نمای ابنیه گوناگون، با آن استاندارد بینایی محک می‌زند و مناسب و یا نامناسب بودن هر یک را اعلام می‌کند (همان، ۲۳).

ایده تصویر ارزیابانه نشات گرفته از کارهای لینچ، توسط جک نسر بیان شده است که تأکید ایشان بر فرم شهر و اهمیت رفتار انسان است. ایشان به معنای ضمنی شهر (ارزش‌های حسی) و احساسات و معانی که سبب تصور ذهنی ارزیابانه و ادراک و واکنش‌های افراد می‌گردد، توجه بسیاری می‌کند (نسر، ۱۳۹۳: ۸). ایشان بسیار به مهرانگیزی و عواطف در شهر توجه کرده و بر این اساس پنج عنصر، طبیعی بودن (اشاره به سرسبزی محیط و وجود آب یا کوهستان)، نحوه نگهداری (حفظ و نگهداری محیط‌ها)، دلباز بودن (دورنما)، نظم (سازماندهی) و اهمیت تاریخی (مکانی با معنای تاریخی) برای ایجاد یک طرح بصری، به عنوان راهنمای شکل ظاهری آینده شهر پیشنهاد می‌کند.

آن ویستون اسپیرن توجه بسیار به زبان منظر دارد و منظر را استعاره و دارای ادبیاتی خاص می‌داند که باید قابل خوانش و بیان باشد؛ با نگاه کردن، گوش دادن، گفتگو کردن، عکس برداشتن، طراحی و نوشتن (اسپیرن، ۱۳۸۷: ۹). وی معتقد است که زبان منظر اجازه می‌دهد گذشته‌ای که برایمان قابل تجربه کردن نیست را درک کرده، وضعیت‌های محتمل را پیش‌بینی کرده، به تصویر در آورده، انتخاب کرده و آینده را شکل دهیم (بمانیان نقل از اسپیرن، ۱۳۹۳: ۳۷). بل نیز عقیده دارد که نقطه، خط، سطح و حجم اصلی، بیان بصری توده-فضا است و هرگونه شکل که دیده شود یا متصور شود، می‌تواند به یکی از این عناصر یا ترکیبی از آن‌ها تجزیه شود و این عناصر اساسی می‌توانند در ارتباط با نور، رنگ، زمان و حرکت دیده شوند و آن‌ها با یوه‌های متفاوتی مشاهده می‌گردد (بل، ۱۳۹۴: ۵۷). وی والاترین هدف بصری را ایجاد تعادل مابین «وحدت» و «تنوع» و احترام به روح مکان یا «حس مکان» می‌داند و اصول سازماندهی برای ایجاد وحدت و یکپارچگی را به سه دسته نشانه‌های فضایی (نزدیکی، محصوریت، درهم‌آمیختگی، تداوم، شباهت، شکل و زمینه)، عناصر ساختاری (توازن یا تعادل، تنش، ریتم، تناسب، مقیاس) نظم‌بخشی (محور، تقارن، سلسله مراتب، عنصر مفروض، محمل یا مبنا و تغییر شکل یا دگرگون) تقسیم می‌کند (همان، ۱۲۷).

| رویکردی تحلیلی به نقش منظر در ارتقا خاطرات جمعی ... | ۴۳

جدول ۱. جمع‌بندی دیدگاه اندیشمندان در ارتباط با منظر شهر

اندیشمند	نکته کلیدی	تعریف	معیارهای موثر
گردن کالن ۱۹۶۱	هنر ارتباطات	هنر یکپارچگی بخشیدن بصری و ساختاری و برقراری ارتباطات بین اجزای مختلف	محصولیت، تقسیم فضا، ایجاد تنوع، توجه به تناسبات و خاطره برانگیزی، هندسه فضایی
کوشن لینچ ۱۹۶۰	تصویر ذهنی و خوانایی	سیمای شهر، چیزی که به دیده آید و به ذهن سپرده شود و سبب شادی خاطر می‌گردد	هویت، خوانایی، ادراک در پنج عنصر راه، لبه، گره، نشانه و حوزه
توبا یوشی هارا آشی ۱۹۸۳	مقطع اولیه و ثانویه	منظر شهر بیانیه جوامع محلی از ادراک و تصورات فضایی و نگرش آنان نسبت به دنیا و ماهیت وجودشان است	مقطع اولیه و ثانویه، تناسبات، انسجام، تداوم و حس وحدت، تصور ذهنی
امس راپاپورت ۱۹۹۰	تأثیرات محیطی - رفتاری	منظر شهری کلیتی است که حتی پس از ترک محیط نیز در خاطر انسان می‌ماند، حاصل تعامل میان انسان (ناظر) و محیط اوست	عناصر ثابت/ نیمه ثابت/ غیر ثابت فرهنگ/ رنگ/ سلسله مراتب/ ارتفاع
واسیلی آنتونویچ ۱۹۹۸	محیط بصری	منظر را در کیفیت بصری محیط می‌داند و به بررسی مبحث جدید ویدئو اکولوژی را بیان می‌کند.	فاصله دید، کنتراست و تباين، تنوع در نما، مشخصات بصری محیط
جک نسر ۱۹۹۷	تصویر ذهنی ارزیابانه	این احساسات و معانی است که سبب تصور ذهنی ارزیابانه و ادراک و واکنش‌های افراد می‌گردد.	ادراک انسان و شناخت تصور ذهنی آن، تأثیر رفتارهایشان نسبت به محیط.
آن ونستون اسپیرن ۲۰۰۰	منظر به مثابه زبان	منظر خود یک جهان است و ممکن است استعاره‌های جهان نیز باشند زبان منظر ما را به درک و شکل دادن به کل منظر وا می‌دارد.	معانی (ذاتی، ساخته شده و مبهم) / ابهام (پیچیدگی) / خوانندگان و خواندنی‌ها
سایمون بل ۲۰۰۴	ادراک ساختار بصری	منظر یک فرایند از محیط است که از تجربه و سکونت انسان در آن نشأت می‌گیرد، فهم و درک ساختار بصری پیرامون ما.	خط/ سطح/ حجم حس مکان، تنوع، وحدت

خاطره جمعی

واژه خاطره جمعی اولین بار توسط موریس هالبواکی در سال ۱۹۲۵ بکار گرفته شد و وی عقیده دارد انسان‌ها خاطرات را در کنار هم و با هم بیاد می‌آورند. در فرهنگ لغت دهخدا خاطره به معنای اموری است که بر شخص گذشته باشد و آثاری از آن در ذهن شخص مانده باشد (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶۴) و در لغت‌نامه رابرت کوان خاطره جمعی مفهومی است که توسط معمار ایتالیایی آلدروسی بیان شده و عنصری می‌داند که اغلب در فرم یک شهر دیده شده و باید در توسعه‌های جدید نیز وجود داشته باشد، معنا شده است (COWAN, 2005: 75). حافظه تاریخی و حافظه جمعی، وابستگی خیلی زیادی به فعالیت‌های مغزی فردی اعضای گروه دارند و این در واقع همان سازوکاری است که به نوعی باعث می‌شد تغییرات به وجود بیاید. یعنی برخلاف آن نگاهی که به طور کلی در جامعه سنتی سوژه را منفعل فرض می‌کند (فاضلی، ۱۳۹۱: ۱۰).

نظریه پردازان خاطره جمعی

خاطره جمعی در نیمه دوم قرن نوزده مطرح شد و از مهمترین نظریه‌پردازان در این زمینه به دورکیم (1858-1917) و هالبواکی (1877-1945) است. دورکیم در کتاب خود^۱ در سال ۱۹۱۲ در زمینه جشن‌های مذهبی دانش‌آموزان می‌نویسد. از مطالعه آثار وی می‌توان دریافت که مراسم، نمادگرایی را وسیله‌ای با اهمیت جهت انتقال خاطره اجتماعی و شرط اصلی تداوم هویت جمعی و زندگی اجتماعی می‌داند. به باور وی، نمادهای مقدس و جشن‌ها، به یادآوری رویدادهای بزرگ گذشته که اجماع را به هم پیوسته نگه می‌دارند و جامعه را به گذشته خویش پیوند می‌دهند، کمک می‌کنند (حسینی کومه، ۱۳۸۸: ۱۳). خاطره جمعی توسط موریس هالبواکی در سال ۱۹۲۵ در کتاب چارچوب اجتماعی خاطره بکار گرفته شد، بدین معنی «خاطراتی است که گروهی از انسان‌ها در آن سهیم بوده، آن را به دیگران انتقال داده و در شکل‌گیری آن دخالت دارند» (میرمقتدایی، ۱۳۸۸: ۷). وی معتقد بود که هر جامعه‌ای نیازمند حس تداوم است و برای این کار ارتباط خود را با گذشته به نمایش می‌گذارد. همچنین خاطره در پیوند با جامعه و کل حیات اجتماعی مطرح می‌شود (مدیری، اشرفی زنجان، ۱۳۹۳: ۴۸). هالبواکی تنها محقق است که به طور

1. E' mile Durkheim.

2. Maurice Halbwach.

3. Life Elementary Forms of the Religious.

| رویکردی تحلیلی به نقش منظر در ارتقا خاطرات جمعی ... | ۴۵

سیستماتیک تغییرات رابطه بین گذشته و حال فکر کرده و همچنین بر ثبات فضای اطراف در طی یک دوره و زمان مشخص برای یک گروه از مردم، اهمیت فراوانی قائل است (AbdElrahman, 2015: 2). آلدروسی فردی است که مفهوم خاطره جمعی را وارد متون معماری و شهرسازی نمود. آلدروسی رابطه بین شهر و خاطره جمعی ساکنانش را مورد اهمیت می‌داند و بیان می‌کند که شهر خود، خاطره جمعی مردمش است و مانند خاطره در پیوند با اشیاء و مکان‌هاست. شهر تجلی‌گاه خاطره جمعی است. رابطه میان این تجلی‌گاه و شهروندی، تصور غالب شهر از معماری و لندسکیپ را می‌سازد و هنگامی که مصنوعات مشخص به بخشی از خاطره تبدیل می‌شود، تصویر جدیدی در ذهن پدیدار می‌شود (گلکار، ۱۳۸۷: ۳۷). همچنین در این زمینه نیز بیان می‌کند که در میان فرآیندهای تحول شهری بناهای یادبود و نشانه‌ها در نقاط مشخص مسبب ارتباط آشنایی بیشتر شهر با شهروندان می‌شود. این بناها باید در فضاهای شهری وجود داشته باشند و می‌توانند تنها برای دوران باستان نباشند؛ ولی یادآوری یک خاطره در شهر باشد (AbdElrahman, 2015: 2). هاسمان نیز خاطره جمعی را به عنوان یک مفهوم اجتماعی مطرح کرده و منظور از این اجتماع، خانواده یا اعضای یک جامعه است که در زمینه‌هایی در گذشته با یکدیگر مشترک باشند. ایشان عوامل موثر در ایجاد خاطره را باورهای جمعی، رفتارها و یا مصنوعات فیزیکی می‌داند (Haseman, 2005: 592). همچنین کارولین وینتر معتقد است که با دیدن یک بنای به جا مانده از واقعه‌هایی همچون جنگ می‌توانیم به عنوان یک عنصر مؤثر بر احیا خاطره در آن برهه زمانی شویم. خاطره اجتماعی (خاطره جمعی) در حقیقت راهی است که مردم گذشته خود را به عنوان یک تجربه جمعی به یاد می‌آورند و این یادبودها و بناها در یادآوری آن بسیار مؤثر است. خاطرات جنگ را می‌توان از عکس‌ها، نامه‌ها، کتاب‌ها و فیلم‌ها مشاهده نمود؛ اما نشانه‌های جنگ می‌تواند مسبب به یادآوردن موضوعات جنگ در بین بازدیدکنندگان شود و خاطرات ارزشمند و معناهای خاص آن دوره را انتقال دهد. (Winter, 2009: 611). راجل گولد اینگونه مطرح می‌کند که خاطره فردی و جمعی، شهری را تشکیل می‌دهند که ما در آن زندگی و از آن بازدید می‌کنیم. به بیانی دیگر، برای مردم محلی، یادبودها تعریف خصوصیات فرهنگی و میراث آن‌ها است. بنابراین منظر شهری به عنوان بستری برای شکل‌گیری خاطرات جمعی و ادراکات ذهنی استفاده‌کنندگان از آن عمل می‌کند (Rachel, 2013). رادی‌گر خاطره جمعی را به یادآوردن یک موضوع در یک گروه با خصوصیات مشترک می‌داند که هم

در زمینه علوم انسانی و هم علوم های تجربی مورد بررسی قرار داده است. در نهایت خاطره جمعی بدان معنا است که مردم گذشته خود را چگونه به یاد می آورند. ایشان خاطره جمعی را به سه دسته حافظه جمعی به عنوان یک ساختار دانشی از گذشته، یا به عنوان یک ویژگی (تصویری ذهنی مردم) و یا عنوان یک فرایند، تغییر شکل گذشته، تقسیم می کند (Roediger, 2015: 359-361). همچنین زوهو حفاظت و فعال سازی ساختمان های تاریخی، احترام و حفظ نامهای قدیمی خیابان ها و کوچه ها و تلاش در خلق آثار تاریخی جهت سرگرمی و عملکرهای مختلف مهم در مناطق مختلف شهری را که سبب ایجاد خاطره در ذهن شهروندان و گردشگران، مطرح می کند (Zhou, 2016) در نتیجه خاطره هیچگاه بی واقعه در خیال نقش نمی بندد و آن زمان که واقعه یا حادثه پایان می پذیرد و روزها و سال ها از آن می گذرد، آن چه در ذهن باقی می ماند، فضایی است که واقعه یا حادثه در آن رخ داده است و این فضاها مسبب باقی ماندن خاطرات در ذهن افراد می شود و این خاطره ها بوی آشنا می دهند و سبب پیوند نسل ها می شود.

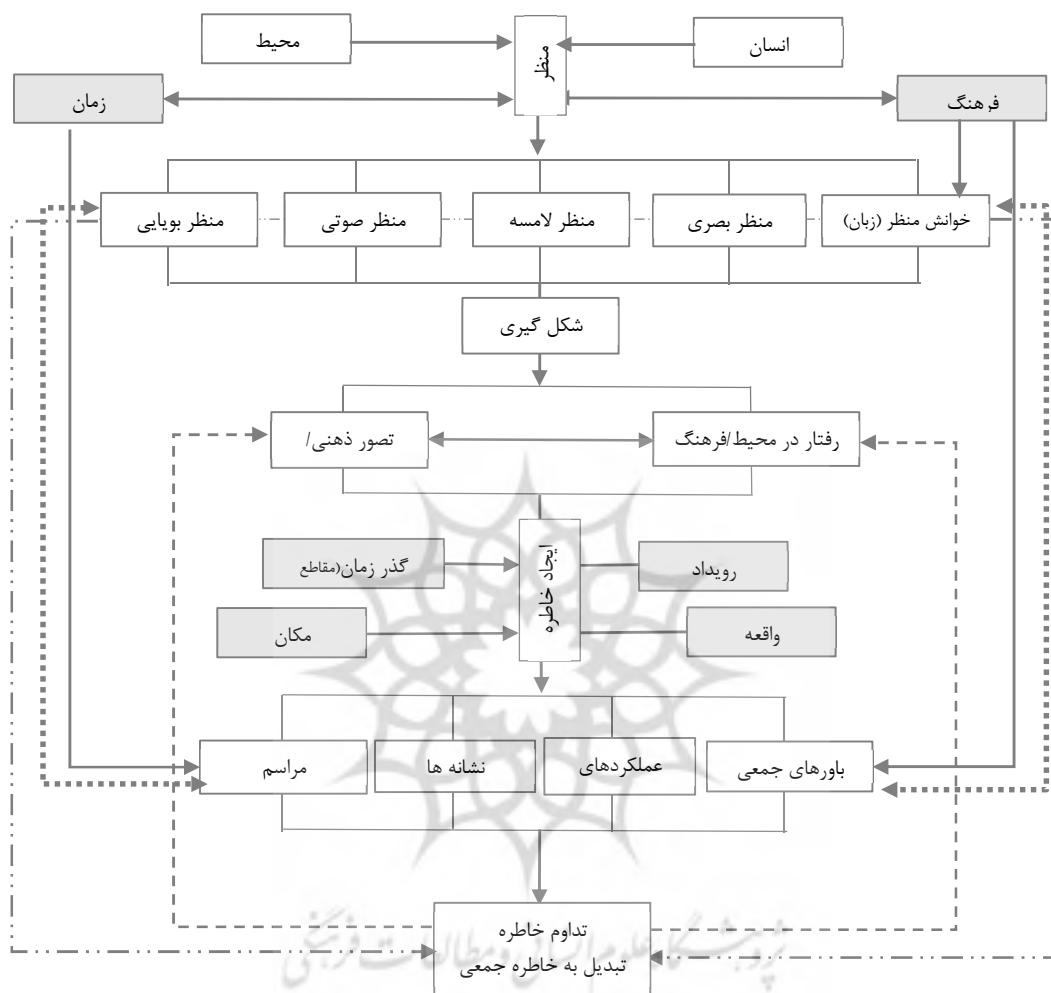
جدول ۲. جمع بندی دیدگاه اندیشمندان در ارتباط با خاطره جمعی

اندیشمند	نکته کلیدی	تعریف	معیارهای مؤثر
دورکیم ۱۹۱۲	نمادگرایی	پدیده یا واقعیت اجتماعی است که به افراد و گروه ها هویت می بخشد.	مراسم و نماد
هالبراک ۱۹۲۵	خاطره اجتماعی	خاطره همیشگی یک گروه و به یاد آوری گزینشی و توافق شده میان اعضای آن گروه است	پیوند میان اعضای جامعه، زمان و مکانها
آلدروسی ۱۹۸۲	مزمومانیها	شهر، خود خاطره جمعی مردمش است و در پیوند با اشیا و مکانها ایجاد می شود.	اشیاء و مکان و نشانهها در شهر
هاسمان ۲۰۰۵	بازررها و رفتارها	یک مفهوم اجتماعی که خانواده یا اعضای یک جامعه در یک زمینه در گذشته با یکدیگر مشترک باشند	بازرهای جمعی، رفتارها و مصنوعات فیزیکی

ارویکردی تحلیلی به نقش منظر در ارتقا خاطرات جمعی ... | ۴۷

۲۰۰۹ وینتر	نشانه	در حقیقت راهی است که مردم گذشته خود را به عنوان یک تجربه جمعی به یاد آورند	نشانه‌ها و یادبودها جنگ
۲۰۱۵ بایدرگر	ادراک انسان نسبت به محیط	خاطر فردی و جمعی، شهری را تشکیل میدهند که ما در آن زندگی و از آن بازدید می‌کنیم.	ادراک ذهنی
۲۰۱۶ بابل	ادراک ذهنی	مردم گذشته خود را چگونه به یاد می‌آورند	ساختار دانشی از گذشته، تصویری ذهنی مردم، تغییر شکل گذشته
۲۰۱۶ زوهو	تصور ذهنی	آثار تاریخی عملکرهای مختلف مهم سبب ایجاد خاطره در ذهن شهروندان و گردشگران می‌شود.	فعال سازی ساختمان-های تاریخی، احترام و حفظ نام‌های قدیمی

بررسی نظریات نشان از آن دارد که ادراک انسان نسبت به محیط اطراف خود سبب شکل‌گیری منظر می‌شود و منظر می‌تواند حواس انسان را درگیر کرده و عواملی خارجی چون زمان و فرهنگ هر جامعه‌ای در آن تغییر ایجاد کنند. بنابراین، منظر را می‌توان به پنج دسته بویایی و چشایی، لامسه، صوتی، خوانش (زبان) و بصری تقسیم کرد که سبب شکل‌گیری خاطره می‌شوند، و با توجه به رفتارهای محیط (فرهنگ) و ادراک هر شخص این خاطرات متفاوت است. همچنین با رویداد، واقعه‌ای در مکانی خاص و با گذر زمان سبب ایجاد خاطره در ذهن اشخاص می‌شود. توجه به باورها (اعتقادات)، عملکردهای گذشته (مسجد، بندر و...)، نشانه‌ها و مراسم خاطرات تداوم پیدا کرده و در ذهن افراد می‌نشیند. مدل مفهومی ذیل (شکل ۲) بیان‌گر این ارتباطات با یکدیگر است که برای اولین بار مورد بررسی قرار گرفته است.

شکل ۲. چارچوب نظری رابطه منظر با خاطره جمعی

نمونه موردی پژوهش

خرمشهر پایتخت جنگ بود. این شهر از شمال در ۱۲۰ کیلومتری جنوب غربی اهواز (مرکز استان خوزستان) و از جنوب به آبادان و از غرب به مرزهای عراق محدود می‌شود (جزینی، ۱۳۸۷: ۳-۵). این شهر در میان دو رودخانه کارون و اروند واقع شده است. مهم‌ترین عامل طبیعی موجود در این منطقه رودخانه کارون، اروندرود، کانال عضدی،

| رویکردی تحلیلی به نقش منظر در ارتقا خاطرات جمعی ... | ۴۹

رودخانه بهمن‌شیر، کانال ژیان و نخلستانهای طبیعی است (پروین، ۱۳۹۲: ۶۲-۶۴). در زمان قاجار این شهر، قریه کوچکی بوده که در اوایل قرن ۱۳ توسط حاج جابرخان، رئیس عشایر شکل گرفته است. در برخی کتب تاریخی به سرخ شدن رود کارون در زمان‌هایی خاص اشاره شده که به همین دلیل به آن محمره (نام قدیم خرمشهر) می‌گفتند (وجیهی، ۱۳۹۲: ۴۵). خرمشهر از مهم‌ترین نقاط جنگ محسوب می‌شود. مقاومت سی و پنج روزه و اشغال ۵۴۵ روزه و در نهایت پیروزی ایران در فتح دوباره این شهر، آن را به یکی از مهم‌ترین رویدادهای جنگ تبدیل کرده است. به همین دلیل خرمشهر پایتخت و مرکز جنگ تلقی می‌شود. این اهمیت باعث شده است که این شهر در اغلب کتاب‌های مربوط به جنگ جایگاه ویژه‌ای داشته باشد (جزینی، ۱۳۸۷: ۶). جنگ، مهم‌ترین و فراگیرترین کنش پردوام تاریخی، علمی جمعی/اجتماعی، قهرآمیز و خونبار میان طرفین متخاصمه است. ظاهر جنگ وجهه نظامی دارد و جبهه‌ی نبرد جولانگاه رویارویی رزمندگان و میدان مواجهه‌ی هوش و هنرنمایی فرماندهان و کاربرد جنگ افزازها به منظور مقابله یا تفوق بر دشمن است (کمری، ۱۳۹۰: ۲۹). ارزش واقعی خاطرات جنگ، در به تصویر کشیدن کامل همه حوادث و وقایع و شرح حال دقیق رزمندگان و شاهدان و حاضران است (همان، ۴۸) که به عبارتی در مقوله خاطرات جمعی طرح می‌گردد. این‌که جنگ پایان پذیرفته و آگاهی کم و کیف حوادث آن از طریق شهود غیرممکن گردیده است و ناگزیر حسرت آنان که این واقعه عظیم را درک نکرده‌اند دائم و ماندگار خواهد بود، عمده ماجراها و وقایع جبهه و جنگ را در همه عرصه‌های آن تنها می‌توان در آینه خاطرات کسانی تماشا کرد که خود شاهد و حاضر آن حوادث بوده‌اند و از این روست که خاطره‌ها، بخش قابل توجهی از ماده و مصالح را در خود [در قالب خاطرات جمعی] نهفته دارند (همان، ۱۹۱). خاطرات جنگ نشان‌دهنده جنبه‌هایی از جنگ هست که ممکن است در بسیاری از زمینه‌ها (بویژه زمینه‌ی مسائل مربوط به زبان، اجتماع، مردم و فرهنگ) روشن‌گر باشد (ساسانی، ۱۳۸۷: ۳۱). در عین حال، خاطرات جنگ عراق علیه ایران و تسخیر این شهر به عنوان یکی از خاطرات ماندگار که نشانگر ایثار، مقاومت و زینت بخش تاریخ پر افتخار ایران است، به شمار می‌رود. از آنجایی که مردم، مرجع اصلی خاطرات جمعی هستند، در ادامه به بررسی و مطالعه برخی متون خاطرات جنگ، روزنامه‌ها و وقایعی رخداد در این شهر پرداخته شد و سپس تأثیرات منظر بر این خاطرات و منظر با توجه به مدل مفهومی، ارزیابی در جدول شماره ۳ وقایعی که تحت عنوان

۵۰ | مطالعات تاریخی جنگ، شماره ۵

خاطرات جمعی در متون مربوطه به آن‌ها اشاره شده در رابطه با معیارهای مرتبط با منظر شهر دسته‌بندی و ارائه شده است.

جدول ۳. تحلیل محتوایی به کتب خاطرات جنگ و روزنامه‌ها

معیارها	خاطره جمعی	وقایع
منظر بصری/خوانش نشانه	پل نظامی عملیات صیاد شیرازی	در عملیات بیت المقدس، کسی تصور نمی‌کرد که ما بتوانیم بر روی رودخانه کارون پل نظامی تاسیس کنیم. این مرحله عملیات که به فرماندهی شهید صیاد شیرازی صورت گرفت با موفقیت به اتمام رسید (حسینی، ۱۳۸۰: ۸۱)
منظر بویایی / صوتی نشانه/ مراسم	صدای خمپاره بوی باروت	وقتی آفتاب روز دهم اردیبهشت سال ۱۳۶۱ بالا آمد و دشت سوراخ سوراخ از شلیک خمپاره و توپ و آرپی‌جی را روشن کرد (یوسف‌زاده، ۱۳۹۲: ۹۸).
منظر بویایی / صوتی نشانه/ مراسم	بوی لاستیک سوخته	بوی آزار دهنده لاستیک و گاه گوشت سوخته در فضا پخش بود (سوخت وانت‌ها و ماشین‌ها) (جاده اهور- خرمشهر) (بصرادی، ۱۳۷۷: ۸۷).
منظر بصری عملکرد گذشته	خاکریز دژ شهید چمران	روی خاکریز دژ شهید چمران، بسیجی‌ها قدم به قدم نشسته بودند (همان، ۸۵).
منظر بصری / صوتی نشانه/ عملکرد گذشته	بازار صفا مسجد	کار ستون پنجم در کوچه و بازار خرمشهر به انفجار بمب اقدام می‌کرد. (بصرادی، ۱۳۷۷: ۱۳۳)، گوسفندها را توی خیابان بغل مسجد، طرف بازار صفا، ذبح می‌کردن و لاشه-اش را به مسجد می‌آوردند (حسینی، ۱۳۸۸: ۴۱۶).
منظر بصری / لامسه باورها/ نشانه	بیمارستان و مجروحان	تعداد بسیار زیادی از مردم کوچه و بازار خرمشهر را شهید و مجروح کرد. راهروها و حتی پیاده‌روهای اطراف بیمارستان خرمشهر انباشته از مجروحین بود (بصرادی، ۱۳۷۷: ۱۳۳).
منظر بصری نشانه/ عملکرد گذشته	مدرسه رسایی	به علت نداشتن مقر، شب دهم در مدرسه رسایی خرمشهر به استراحت پرداختیم (همان، ۱۳۶)
منظر بصری نشانه/ عملکرد گذشته/ باورها	مسجد راه آهن خرمشهر و بلوار راه آهن	روز دهم ۱۳۵۹ از فراموش نشدنی‌ترین خاطرات است. با هجوم عراق، این گروه در مسجد راه آهن به محاصره افتاده بود. همگی در خیابانها دراز کشیدیم و عهد کردیم تانک‌های

رویکردی تحلیلی به نقش منظر در ارتقا خاطرات جمعی ... | ۵۱

		عراقی باید از جنازه ما رد شوند تا بتوانند وارد خرمشهر شوند (همان، ۱۳۵-۱۳۴).
منظر بصری / خوانش عملکردها/نشانه	کانال‌های عبور پاسگاه زید	کار مهم در این منطقه (پاسگاه زید، محورهای مهم خوزستان در جاده اهواز- خرمشهر) حفر کانال بود. عرض آن معمولاً حدود ۳۰-۴۰ سانتی‌متر بود، عمق آن حدود ۱,۵ متر (سپهری، ۱۳۹۱: ۱۸۳).
منظر بصری نشانه	پلهای معلق	از اسکله که با پل‌های خیب‌تدارک دیده بودند، وارد آب می‌شدیم. (این پله‌ها که ۱۴ کیلومتر بودند و با امواج آب داخل هور بالا و پایین می‌شدند) (همان، ۲۲۸)
منظر لامسه / بصری/خوانش نشانه / باور / مراسم	نماز جماعت در کنار نخلها	بچه‌ها کنار نخل‌ها زیلوهایی پهن می‌کردند که می‌توانست همه بچه‌های گردان را در خود جای بدهند. صحنه عجیبی را می‌شد در این نماز جماعت دید (همان، ۳۷۶).
منظر بصری نشانه	کوی طالقانی	در ۲۱ مهرماه توان اصلی دشمن معطوف تصرف ساختمان-های کوی طالقانی بود چرا که سبب می‌شد که جاده کمربندی و پلیس راه را در کنترل گیرند (مرکز مطالعات جنگ سپاه، ۱۳۷۲: ۴۵).
منظر بصری / خوانش نشانه/ باور / عملکرد گذشته	مسجد جامع	تاکنون همه مسائل در مسجد جامع حل و فصل می‌شد. عقبه نیروها و محل تدارکات، سازماندهی، استراحت و مداوای مجروحین در مسجد جامع واقع بود (همان، ۴۶).
منظر بصری / بوایی عملکرد گذشته/ نشانه	جنت آباد	در جنت آباد راه به راه جنازه‌ها خوابانده و روی ملحفه‌های سفیدی که رویشان کشیده بودند، یخ گذاشته و خون‌ها بر روی زمین ریخته شده بود (حسینی، ۱۳۸۸: ۸۰)
منظر بصری عملکرد گذشته/ نشانه	مسجد شیخ سلیمان	داخل حیاط مسجد شیخ سلیمان کپه کپه خانواده کنار دیوار نشسته بودند. داشت و هر خانواده تقریباً به اندازه مشخص حریم خودشان را حفظ کرده بودند (همان، ۲۱۵).
منظر بصری نشانه	مکان‌های سنگر	جلوی مکتب قرآن، جلوی مسجد امام جعفر صادق، نبش خیابان چهل متری با خیابان انقلاب که به مسجد جامع منتهی می‌شد و خیلی جاهای دیگر سنگربندی شده بود (حسینی، ۱۳۸۸: ۲۷۵).
منظر بوایی / بصری	آتش کشیدن سطح کارون	انهدام پل‌های مواصلاتی و ارتباطی مهم و استراتژیک دشمن بر روی رودخانه یا آلوده کردن سطح رودخانه با مواد نفتی

۵۲ | مطالعات تاریخی جنگ، شماره ۵ |

نشانه		و سپس به آتش کشیدن سطح رودخانه کارون بود (مطالعات و تحقیقات سیاسی و اجتماعی، ۱۳۶۰: ۴۹).
منظر بصری نشانه	ماشین‌های نظامی	تنها ماشین‌های نظامی حرکت می‌کنند که اغلب یا تویوتا بودند و یا نیسان (بصرادی، ۱۳۷۷: ۱۲۸).
منظر بصری مراسم / عملکرد گذشته	غذاخوری‌ها در جنگ	غذاخوری عبارت از چادرهای به هم چسبیده‌ای بود که وقتی از یک طرف وارد می‌شدی منظره جالبی می‌دید؛ سفره درازی پهن شده بود که لیوان‌های پلاستیکی قرمز رنگ سر سفره، اول از همه به چشم می‌خورد (سپهری، ۱۳۹۱: ۱۰۴).
منظر بویایی / بصری عملکرد گذشته / نشانه	بمباران شیمیایی	منطقه بمباران شیمیایی شده، ماسک نداشتیم سریع جانمازهایمان را در آوردیم و خیس کردیم و روی دهانمان قرار دادیم (همان، ۱۳۸۳: ۴۱۳).
منظر بصری مراسم	قران روی فرش	روزی که قرار شد خانه را ترک کنیم، مادر روی فرش‌هایی که جمع کرده بود یک جلد قرآن گذاشت تا عراقی‌ها خواستند آن را ببرند، کور شوند (بهادران، ۱۳۹۳: ۸).
منظر بصری نشانه / عملکردهای گذشته	آشپزخانه برای جنگ- زدگان	نرسیده به خیابان فردوسی، دست چپ، کوچه باریکی بود که سرنبشش ساختمان شیشه‌ای بانک قرار داشت. داخل کوچه می‌رفتیم و از در پشتی ساختمان وارد یک حیاط بزرگ که قسمتی از آن مسقف بود، می‌شدیم. خانم‌های مسجدی همه آنجا جمع بودند و آشپزی می‌کردند (همان، ۱۸).
منظر بصری نشانه / عملکردهای گذشته	پل اصلی شهر	روز ۲۳ مهر اوضاع خرمشهر رو به وخامت گذاشت. عراقی‌ها بخش اعظم شهر را اشغال کردند. ما پس از عبور از پل اصلی شهر، در ضلع شرقی خرمشهر مستقر شدیم (همان، ۲۰).
منظر بصری عملکرد گذشته	بازار سیف	خیابان فردوسی خرمشهر سر بازار سیف هستیم. امروز جنب و جوشی عجیبی است. تمام نیروها به جبهه دارخوین رفتند (دهقان، ۱۳۸۶: ۱۱۰).
منظر صوتی / منظر بصری عملکرد گذشته / نشانه	صدای آژیر بیمارستان مصدق	صدای آژیر بطور مداوم از سمت بیمارستان مصدق به گوش می‌رسد و شهر زیر بمب و خمپاره بود (مسجدی، ۱۳۶۰: ۳۰).

| رویکردی تحلیلی به نقش منظر در ارتقا خاطرات جمعی ... | ۵۳

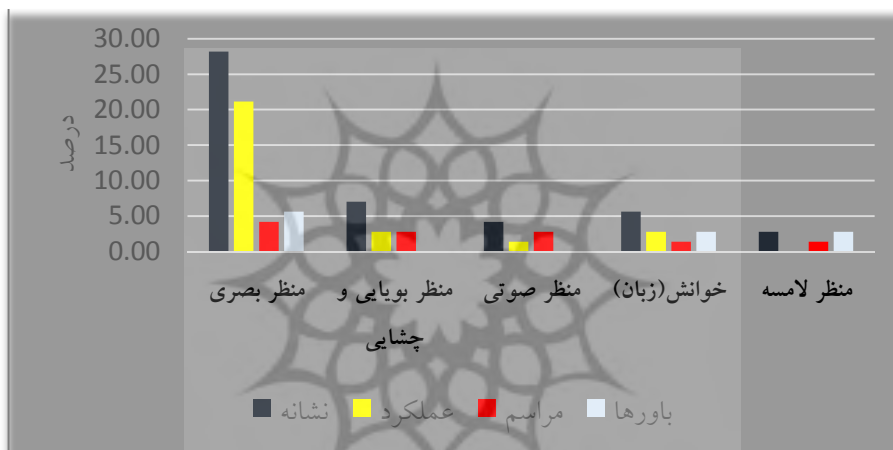
خوانش منظر مراسم / نشانه	مراکز جمله عراق	یک روز از طرف شیطان بازار هجوم می‌آورند یک روز از جاده شلمچه و روز دیگر از منطقه راه آهن (همان، ۲۴).
منظر صوتی / لامسه نشانه	بمباران	آنچه بعد از چند روز بمباران در خرمشهر به چشم می‌خورد، خانه‌های ویران ساختمان دود زده، شیشه‌های شکسته و گوچه و خیابان‌های بهت زده و خلوت بود (همان، ۲۰)
منظر خوانش مراسم	عملیات بیت المقدس	پس از نوزده ماه اشغال در مرحله‌ی سوم "عملیات بیت المقدس" در روز سوم خرداد سال ۱۳۶۱ خرمشهر آزاد شد (جزینی، ۱۳۸۷: ۵).
منظر بصری نشانه	پل معلق روی آب	ایرانی‌ها توانسته بودند پل‌های نظامی خود را از چشم ما مخفی نگه دارند. آن‌ها این پل‌ها را همسطح آب ساخته بودند (جابر، ۱۳۸۷: ۶۰).
منظر بصری نشانه	پل شمال شرق خرمشهر	فقط پل نهر عریض شمال شرقی خرمشهر باقی مانده بود که در آنجا هم بین نیروهای ما که تیپ ۳۳ نیروهای ویژه دریایی بود، با نیروهای ایرانی درگیری رخ داد. نیروهای ما از طریق این پل می‌توانستند خود را به ازوند رود برسانند (جابر، ۱۳۸۷: ۲۷).
منظر بصری، لامسه نشانه	خاک و خون آتش کوی طالقانی	بعد از ظهر امروز ناگهان حجم وسیعی از آتش روی خرمشهر شروع شد و قسمت غربی شهر، از جمله، کوی طالقانی، راه آهن و مولوی زیر آتش گسترده خمپاره و توپهای دشمن قرار گرفت و بسیاری از مردم خرمشهر را به خاک و خون کشید (انصاری و یکتا، ۱۳۷۵: ۴۶).
منظر بصری نشانه / عملکردهای گذشته	پادگان دژ کوکتل موتولف	پادگان دژ محاصره است و انبارهای مهمات در حال انفجارند. با گذشت زمان، فشار دشمن افزایش می‌یابد. از مردم خرمشهر خواسته شده در شهر سنگر بسازند و کوکتل مولوتف تهیه کنند (همان، ۹۲).
منظر لامسه مراسم (بازی کودکان)	ماهی نیش لمبو	از کنار جوی‌های کنار شط هم ماهی‌های نیش لمبو (این ماهی غیر خوراکی کناره‌های رودخانه کارون و بهمن شیر زیاد دیده می‌شود) می‌گرفتیم (رازمهری، ۱۳۸۵: ۶۲).
منظر بصری / بویایی نشانه / عملکردهای گذشته	خانه‌های تبدیل شده به سنگر	از ۱۲ مهر ماه خانه ما تبدیل به سنگر شده بود. کف سنگر موکت پهن کردیم و برای سنگرمان سقف هم گذاشتیم. شب اول که در سنگر خوابیدیم مثل شب اول قبر بود. سنگر تاریک، کوچک و بوی رطوبت خاک به مشام می‌رسید (همان، ۴۰).

منظر بصری عملکرد گذشته	گمرک	اطراف دیوار گمرک، ۳ خرداد ۱۳۶۱، تعداد اسرای عراقی بسیار بیشتر از رزمندگان فاتح بود. شاید اگر شورش می-کردند، می‌توانستند شهر را پس بگیرند (شیرعلی‌نیا، ۱۳۹۲: ۱۶۱).
منظر بصری نشانه	سنگر	شهر در این چند روز رنگ عوض کرده است. گله گله شهر سنگرهای قد و نیم قد علم کرده‌اند (فراست، ۱۳۸۵: ۲۹).
منظر صوتی مراسم / عملکردهای گذشته	اذان مسجد جامع	صدای اذان از گلدسته‌های مسجد جامع افتاده و مناره‌ها به تماشای شهر ایستاده‌اند. این بار به جای اذان، بیدارباش سر می‌دهند، مردم را از خواب بمی‌پراندند و همه را از شروع جنگ با خبر می‌کنند (همان، ۱۷).
منظر صوتی نشانه / عملکرد گذشته	تالار خانه جوانان	محل تجمع مردم (پست دیوار تالار خانه جوانان) برای سخنرانی خانم اعظم طالقانی بمبی منفجر شد و ۳۹ نفر مجروح شدند (کیهان، ۱۳۵۸، الف).
منظر صوتی نشانه / عملکرد گذشته	اداره بندر و کشتیرانی	در اثر انفجار بمبی در نزدیکی کشتارگاه خرمشهر که دو شب پیش روی داد، بمب دیگری در محل ورودی اداره بندر و کشتیرانی خرمشهر منفجر شد که تلفاتی نداشت (کیهان، ۱۳۵۸: ب).
منظر صوتی نشانه / عملکرد گذشته	بمباران	در ۲۴ ساعت گذشته دو بمب در منطقه خرمشهر منفجر شد. این بمب صوتی بوده و خسارت و تخریبی در پی نداشت (روزنامه بامداد، ۱۳۵۸).

تحلیل محتوایی، صورت گرفته (جدول شماره ۳) در حقیقت نشانه آن است که هر واقعه‌ای که در خرمشهر رخ داده نمایانگر منظر حواس (منظر صوتی، بویایی و...) متفاوت و تداوم خاطرات جمعی جنگ بر اساس معیارهای بدست آمده از چارچوب نظری (نشانه، عملکردها گذشته، مراسم و باورها) است و بر اساس جملات برگزیده از متون خاطرات و روزنامه‌ها و میزان دفعات مطرح شده منظر بصری ۵۲٫۹ درصد از خاطرات را به خود اختصاص داده و در رتبه اول قرار دارد، منظر صوتی با ۱۷٫۶ درصد رتبه دوم، منظر بویایی و چشایی با ۴٫۷ درصد در رتبه سوم، منظر خوانش (زبان) با ۸٫۹ درصد رتبه چهارم و منظر لامسه با ۵٫۹ درصد در رتبه آخر قرار گرفته است و همچنین معیارهای موثر منظر بر تداوم خاطره جمعی در این وقایع نشانه‌های شهری چون غذاخوری‌های دوران جنگ، ماشین‌های نظامی در شهر، رودخانه کارون و مسجد جامع شهر و مسجد

| رویکردی تحلیلی به نقش منظر در ارتقا خاطرات جمعی ... | ۵۵

شیخ سلمان با ۴۷,۷ درصد نسبت به کل خاطرات در درجه اول اهمیت قرار دارد. عملکردهایی چون بازارصفا، پادگان دژ، بندرگاه و کشتیرانی با ۲۹,۵۴ درصد در درجه دوم، مراسمی مانند نماز خواندن در کنار نخل‌های بدون سر و قرآن‌های قرارگرفته روی فرش اهالی و غیره ۱۵,۹ درصد در درجه سوم و در نهایت باورها (اعتقادات) و به موازات آن شهادت با ۶,۸ درصد آخرین رتبه را به خود اختصاص داده است. بنابراین با توجه به بیشترین درصد بیان شده، منظر بصری و نشانه‌گذاری شهری در درجه اول اهمیت و منظر بویایی، صوتی، عملکردها و مراسم در درجه دوم اهمیت قرار گرفته که می‌تواند سبب ارتقا خاطرات جمعی جنگ در خرمشهر شود.

شکل ۳. تحلیل تاثیر منظر بر ارتقا خاطرات جنگ (با استفاده از روش تحلیل محتوا)

نتیجه‌گیری

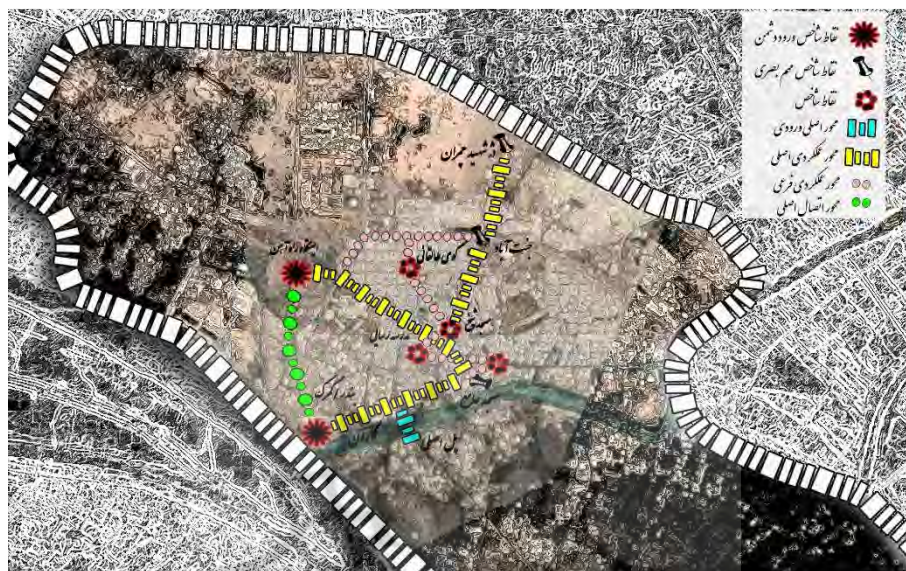
کنکاش نظری در متون علمی نشان دهنده اهمیت خاطره جمعی و تأثیر آن بر منظر شهر است. طبق تحلیل و ارزیابی متون چهار معیار نشانه، عملکردها، مراسم و باورها در خرمشهر، سبب ارتقا خاطرات جمعی می‌گردد. بدین صورت که نشانه‌های شهری در درجه اول اولویت و دارای اهمیت بالاتر و عملکردها و مراسم و در نهایت باورها به ترتیب در اولویت‌های بعدی از اهمیت کمتری برخوردارند؛ بنابراین می‌توان با ایجاد مناظر بصری و نشانه‌های شهری و سپس احیا عملکردهای گذشته، مراسم و منظر بویایی و شنوایی سبب تداوم خاطرات جمعی در این شهر شویم. البته شاید یادآوری جنگ، آزردهی خاطر به دنبال داشته باشد، اما می‌تواند سبب انتقال و عبرت به نسل‌های آینده

شود. به عنوان مثال، بعد از جنگ جهانی دوم بازسازی در برلین، مسکو، لندن، نورماندی در فرانسه، ورشو در لهستان، با یادآوری خاطرات جنگ صورت گرفته است؛ اما متأسفانه در خرمشهر بازسازی مناسبی در رابطه با حفظ خاطرات جمعی انجام نشده، در صورتی که می‌تواند به عنوان یک قابلیت برای شهر مطرح گردد و فرصتهایی که جنگ و تخریب پیش آورده، سبب تقویت و تداوم خاطرات گردد.

در نهایت جهت پاسخ به پرسش این مقاله باید گفت که بر طبق جداول، معیارها و تحلیل‌های ارائه شده در نمونه موردی، جهت ارتقا هویت کالبدی این شهر باید برنامه‌ای جامع و فراگیر مطرح شود که شالوده آن متأثر از مناظر حسی متفاوت و معیارهای خاطرات جمعی باشد. طبق بررسی‌ها و مطالعات و مشاهدات میدانی در این شهر می‌توان راهکارهای زیر را جهت ارتقا کالبد و تداوم خاطرات جنگ مطرح نمود:

- ایجاد نشانه‌های شاخص در قسمتهای هجوم دشمن به میهنمان.
  - ایجاد نشانه‌های شاخص در سطح شهر.
  - ایجاد ارتباط غنی میان نشانه‌ها.
  - استفاده از مناظر شنوایی در محورهای عملکردی جهت ایجاد ارتباط میان نشانه‌ها همچون صداهای خمپاره و موسیقی‌های پخش شده در دوران جنگ.
  - حفاظت از کارکردها و عملکردهای مهم در دوران جنگ.
  - ایجاد مناظر بویایی چون بوی باروت و آتش در محورهای اتصال دهنده.
  - استفاده از زبان منظر، مانند مراسم و هنرهای بومی در محور ورودی و اصلی شهر که تعریف کننده کل وقایع این شهر است.
  - احیا و محافظت از سنگرهای دوران جنگ، نخل‌های سربریده، ماشین‌های نظامی و دیگر عناصر خاطره برانگیز در سطح شهر.
- پژوهش حاضر گامی هرچند کوچک در جهت شکل‌گیری، تداوم و ارتقا خاطرات جمعی برگرفته از منظر خرمشهر به عنوان نماد مقاومت و ایستادگی در طی دوران جنگ تحمیلی بود. امید است با بکارگیری و بسط دادن راهکارهای فوق بتوان دوباره به این شهر روحی تازه دمید و سبب احیا، حفظ و ارتقای هویت کالبدی و عملکردی شهر با اتکا به تأثیر منظر بر خاطرات جمعی جنگ گردیم.

پیوست‌ها

نقشه ۱. نقشه نقاط پیشنهادی مهم و خاطره ساز با توجه به مناظر مطرح شده در خرمشهر

منابع و مأخذ

الف) کتب فارسی

- اسپیرن، آن ویستون (۱۳۸۷). *زبان منظر*، مترجم: حسین بحرینی، بهناز امین زاده، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- امین زاده، بهناز (۱۳۹۴). *ارزش در طراحی منظر شهری*، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- انصاری، مهدی، یکتا، حسین (۱۳۷۵). *هجوم سراسری تهاجم و پیشریهای عمده عراق*، چاپ دوم، تهران: انتشارات مرکز تحقیقات جنگ سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- بصرادی، شیدا (۱۳۷۷). *کتاب شبهای هور*، دفتر فرهنگ مقاومت، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- بل، سایمون (۱۳۹۴). *عناصر طراحی بصری در منظر*، مترجم: محمدرضا مثنوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- بمانیان، محمدرضا؛ احمدی، فریال (۱۳۹۳). *طراحی و اکولوژی منظر*، تهران: انتشارات هنر معماری قرن.
- بهادران، حسن (۱۳۹۳). *دخترم قصه شهر را فریاد بزن*، تهران: انتشارات کتاب مسافر.
- پروین، حسین (۱۳۹۲). *منظر جنگ طراحی بخشی از شهر خرمشهر با رویکرد باززنده سازی خاطرات و ارزشهای جنگ تحمیلی*، راهنما حشمت الله متون، مشاور امیر نوری، کارشناسی ارشد منظر، دانشگاه تهران.
- پورجعفر، محمدرضا؛ علوی بالمعنی، مریم (۱۳۹۱). *ویدئو اکولوژی (بوم شناسی در معماری و طراحی شهری)*، چاپ اول، انتشارات آرمانشهر، تهران.
- جابر، کامل (۱۳۸۷). *آخرین شب در خرمشهر، خاطرات سرهنگ عراقی کامل جابر*، مترجم: فتن سبزیپوش، چاپ دوم، تهران: انتشارات سوره مهر.
- جزینی، محمد جواد (۱۳۸۷). *کتابشناسی خرمشهر*، چاپ اول، تهران: انتشارات شاهد.
- حبیب، فرح (۱۳۹۱). *جستارهای شهرسازی*، تهران: انتشارات نهضت پویا.
- حسینی، احمد (۱۳۸۰). *یاد آن روزها*، چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- حسینی، زهرا (۱۳۸۰). *د، چاپ ۷۲*، تهران: انتشارات سوره مهر.
- حسینی کومه، مصطفی (۱۳۸۸). *مدیریت خاطره جمعی به کمک طرای شهری نمونه موردی لاهیجان*، راهنما: کوروش گلکار، عباس شعبی، مشاور پرویز پیران، کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- خواجه‌ای، سلیمان (۱۳۹۵). *منظر جنگ ادراک منظر، استحکامات دفاعی و استتار در زمان جنگ*، مجله منظر، شماره ۳۴، صص ۳۸-۴۹.
- دلم، اسکندر (۱۳۶۲). *جنگ ایران و عراق*، تهران: انتشارات اقبال.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت نامه*، چاپ دوم، تهران: انتشارات سیروس.
- دهقان، احمدی (۱۳۸۷). *خاطره و خاک*، چاپ اول، تهران: نشر صریر.
- راپاپورت، اموس (۱۳۸۴). *معنی محیط ساخته شده؛ رویکردی در ارتباط غیر کلامی*، مترجم: فرح حبیب، تهران: انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- رازمهری، معصومه (۱۳۸۵). *یکشنبه آخر*، چاپ دوم، تهران: انتشارات سوره مهر.
- ساسانی، فرهاد (۱۳۸۷). *خاطره و گفتمان جنگ*، چاپ اول، تهران: انتشارات سوره مهر.
- سپهری، معصومه (۱۳۹۱). *کتاب نورالدین پسر ایران (خاطرات سید نورالدین عارفی)*، چاپ چهل و دوم، تهران: انتشارات سوره مهر.

| رویکردی تحلیلی به نقش منظر در ارتقا خاطرات جمعی ... | ۵۹

- شیرعلی‌نیا، جعفر (۱۳۹۲). *دایره‌المعارف تاریخ جنگ ایران و عراق*، چاپ اول، انتشارات سایان، تهران.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۱). *حافظه تاریخی*، مجله کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۷۵، صص ۶-۱۱.
- کالن، گوردن (۱۳۸۷). *گزیده منظر شهری*، مترجم: منوچهر طبیبیان، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کمری، علیرضا (۱۳۸۱). *یاد مانا، تهران: انتشارات سوره مهر*.
- _____ (۱۳۹۰). *نام‌آورد دفتر دوم*، چاپ اول، تهران: انتشارات واژه پرداز اندیشه.
- گلکار، کوروش (۱۳۸۷). *محیط بصری سیرتحوّل از رویکرد نزدینی تا رویکرد پایدار*، فصلنامه علوم محیطی، سال پنجم، شماره ۴، صص ۹۵-۱۱۴.
- لینچ، کوین (۱۳۸۷). *سیمای شهر*، مترجم: منوچهر مزینی، چاپ هشتم، انتشارات دانشگاه تهران.
- مدیری، آتوسا، اشرفی زنجانی، آلاله، (۱۳۹۳). *باززننده سازی خاطرات جمعی در بازسازی بلایای با تکیه بر هویت مکان*، مجله مسکن و محیط روستا، شماره ۱۴۵، صص ۴۵-۶۲.
- مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه پاسداران (۱۳۷۲). *از خونین شهر تا خرمشهر* (گزارش عبور از مرحله اشغال)، تهران: انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی - اداره عملیات.
- مسجدی، پرویز (۱۳۶۰). *روزهای مقاومت در خرمشهر*، چاپ اول، تهران: انتشارات کتابخانه کوچک مقابل دانشگاه.
- میرمقتدایی، مهتا (۱۳۸۸). «معیارهای سنجش امکان شکل‌گیری، ثبت و انتقال خاطرات جمعی در شهر، نمونه موردی تهران»، *نشریه هنرهای زیبا*، شماره ۳۷، بهار ۱۳۸۸، صص ۱۶-۵.
- نسر، جک (۱۳۹۳). *تصویر ذهنی ارزیابانه از شهر*، مترجم: مسعود اسدی محل چالی، تهران: انتشارات آرمانشهر.
- نوبا آشی هارا، یوشی (۱۳۹۱). *زیباشناسی منظر شهر*، مترجم: فرح حبیب، تهران: انتشارات دانشگاه علوم و تحقیقات.
- وجیهی، علی (۱۳۹۲). *پیشینه تاریخی و حقوقی جنگ‌های خرمشهر در طول تاریخ*، نخستین همایش دانشگاهیان و دفاع مقدس، شهر ری، آذر ۱۳۹۲-۴۶.
- یوسف زاده، احمد (۱۳۹۲). *آن بیست و سه نفر*، دفتر ادبیات و هنر مقاومت، تهران: انتشارات سوره مهر.

ب) روزنامه

- روزنامه کیهان ، ۱۳۵۸/۱۲/۴ ، الف
- روزنامه کیهان ، ۱۳۵۸/۱۱/۱۴ ، ب
- روزنامه بامداد، ۱۳۵۸/۸/۳

ج) منابع لاتین

- Cowan, Robert, (2005). *the dictionary of urbanism, streetwise press*, first published, british library.
- Lim WS. Memories and urban places. *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*; 4(2): 270-277.
- Rachel, M., Rachel E. S. (2013). *Stumbling upon history: collective memory and the urban landscape*, Springer Science Business Media B.V. *GeoJournal* 78:pp.791-801.
- Zhou,Wei (2016). *Construction of traditional cultural tour landscape field based on city memory--Taking Nanjing Fuzimiao (Confucius Temple) Qinhuai Scenic Area as an example*
- Hasemana, David, Nazaretha, Derek, Paul, Souren ,(2005), *Implementation of a group decision support system utilizing collective memory*, Information & Management, No 42, octobr 2005, 591-605.
- Roediger, Henry, Abel , Magdalena (2015). *Collective memory: a new arena of cognitive study* , Trends in Cognitive Sciences , July 2015, Vol. 19, No. 7 ,359-361.
- Abd Elrahman, Ahmed, Mahmoud, Randa (2015). *The post-revolutionary effect on the urban harmony of Cairo's built environment in relation to the collective memory of the population: Urban context of the "after revolution" between contravention and elaboration*, Ain Shams Engineering Journal, October 2015.
- Winter, Caroline (2009). *Tourism, Social memory and the great war*, Annals of Tourism Research, Vol. 36, No. 4, pp. 607-626.